

ירמיה י"ז, א—ב, יחזקאל י"ד, ג—ד

מאת

מרדכי זר-כבוד

חטאת יהודה כתובה
 בעט ברזל, בצפרן שמיר,
 חרושה על לוח לבם
 — ולקרנות מזבחותיכם.¹
 כזכר בניהם — מזבחותם ואשריהם,
 על עץ רענן, על² גבעות הגבוהות, הררי בשדה.³

זהו קטע מפיסקת החתימה של נבואה, המתחילה בפרק ט"ז, י, והיא תוכחה על חטא עבודת אלילים על ההרים ועל הגבעות ביהודה, שייכות הפיסקה לנבואה זאת — כנגד החלוקה לפרקים — מוכחת גם מן הנושא וגם משימוש הלשון המשותפים לחטיבה זאת:

הר וגבעה — ט"ז, טו	גבעות הגבוהות הררי בשדה — י"ז, ב—ג
נתתי — ט"ז, טו	נתתי — י"ז, ד
נחלתי — ט"ז, יח	מנחלתך — י"ז, ד
חטאה — ט"ז, יח	חטאת — י"ז, א, ג
על הארץ אשר לא ידעתם — ט"ז, יג	בארץ אשר לא ידעת — י"ז, ד

נבואה זו מושפעת בתוכנה ובסגנונה מן האזהרות שבספר דברים על חומרת חטא עבודה זרה כיוצא מן השוואת הלשונות בשני הספרים:

אבד תאבדון... את אלהיהם	על עץ רענן, על גבעות הגבוהות, הררי
על ההרים... ועל הגבעות	בשדה — ירמ' י"ז, א—ב.
ותחת כל עץ רענן — דב' י"ב, ב.	על הארץ אשר לא ידעתם אתם ואבותיכם,
אל גוי אשר לא ידעת	ועבדת שם את אלהים אחרים —
אתה ואבותיך, ועבדת שם	ירמ' ט"ז, יג.
אלהים אחרים. — דב' כ"ח, לו, סד.	

1 י"ג: מזבחותם, ר' תנ"ך מהר"י גינצבורג; BH.

2 י"ג: ועל, ר' מנחת שי ובספרים הנ"ל.

3 ג'ל שהמלים: "הררי בשדה" שייכות לפסוק הקודם; כן חברן ת"י "על דפלתון בשדה" — מבחינת תוכנו, ובחלגטה הן מסיימות פסוק א' ותרגמה כמו ת"י, אבל בפשיטא מסתיים הפסוק במלים: "ובטורא ובדברא", כאילו כתוב: ועל כל הגבעות הגבוהות ובהרי השדה. אמנם בת' תיאורטיון כתוב: $\kappa\alpha\iota \ \epsilon\pi\iota \ \delta\epsilon\psi\epsilon\omega\nu \ \epsilon\nu \ \alpha\gamma\kappa\zeta\omega$ הש' "הרי בגלבע", ש"ב א, כא.

מרדכי זר-כבוד

[2]

תחת אשר לא עבדת את ה' / והעבדתיך את אויביך בארץ אשר לא
 אלהיך ... ועבדת את אויביך ... / ידעת — ירמ' י"ז, ד.
 —דב' כ"ח, מז—מח. / כי אש קדחה באפי ותיקד —
 —דב' ל"ב, כב. / כי אש קדחתם באפי, עד עולם תוקד —
 ירמ' י"ז, ד.

מכאן ברור שחטאת⁴ יהודה היא חטא עבודה זרה; לעומת זה לא ברור: א. מה פירוש הביטוי "לוח לבם", ב. מהו המושג המושפט המתחיל במלה "כוכר". רש"י מפרש: "משל הוא, כלומר: חקוקה בשקוע ואין נוחה למחוק... שאינם שוכחים עבודה זרה שלהם". הנמשל — מובן; המשל — הוא כתובת קעקע, שכן הוא מפרש בויקרא י"ט, כח: "וכתבת קעקע — כתב המחוקה ושקוע שאינו נמחק לעולם".⁵ דומה לזה בפירוש רד"ק: "כאילו היא כתובה וחרושה בעט ברזל, כי הדבר שיכתוב האדם בו וחוקק באבן — הוא דבר קיים לעולם; אלא שהוא מפרש "בצפרן שמיר" לא כמקביל אל "בעט ברזל" אלא כמיטפורה אל קשי הלב: "על לוח לבם — הוא שמיר וחזק, שהמשילו במקום אחר לאבן, שנאמר: והסירותי את לב האבן (יחז' י"א, יט; ל"ו, כו)".

אבל לפי פירושים אלה קשה: א. אם הכתיבה על הלב היא משל — למה לא אמר "כתובה על לבם" כמו להלן (ל"א, לב) "על לבם אכתבנה" (המקביל אל: נתתי את תורתי בקרבם)? ב. אם כן — נמצא שתחילתה של הצלע היא מיטפורה וסופה תיאור ריאלי, האומר שחטא זה כתוב על קרנות⁶ המזבח בדם הקרבן שהיוו עליו — זה בודאי דחוק מאד מבחינה ספרותית.

בתרגום היווני⁷ ἐπι τοῦ στεφθους της καρδιας כלומר: על החזה, וכנראה הבינו את המשפט "כתובה... על לוח לבם" ככתיבה על העור שכנגד הלב, כדרך הכותבים כתובת קעקע, ובדומה לזה תורגם בוולגטה super latudinem cordis (מעל שטח הלב). הקושי בפירוש זה הוא, שהיה צריך לומר: כתובה בבשרם, כמו בויקרא י"ט, כח; ולא "על לוח לבם".

כדי לעמוד על משמעות הביטוי הזה, עלינו לעיין בשימושו בהקשרים אחרים במקרא. הוא נמצא עוד פעמיים: במשלי ג' ג; ז' ג.

"בני תורתך אל תשכח / ומצוותי יצר לבך... / חסד ואמת אל יעזובך; / קשרם על גרגרותיך, / כתבם על לוח לבך".

כאן מדובר איפוא בכתיבה וקשירה של התורה והמצוה שתכנן הוא חסד ואמת, כדעת ראב"ע שם.⁸ פירושו זה מתאשר מן הפיסקה המקבילה, ז' ג:

4 יש להבחין בין "חטא" — סתם לבין "חטאה" שהיא "חטאה גדולה" כמפורש במעשה העגל, שמות ל"ב, ל—לא ובקיצור: חטאה.

5 לפי המשנה, מס' מכות ג, ו.

6 ולקרנות — כלומר: ועל קרנות (ר"י גנאה, הרקמה, עמ' סא), ולפי הרד"ק: ולמ"ד "ולקרנות" במקום "בית" ת.

7 Field, Hexapla.

8 וזה לשונו: קשרם, כתבם — על התורה והמצוה... והטעם: שלא תשכחם.

"שמר מצוותי וחייה, ותוקתי — כאישון עיניך;

קשרם על אצבעותיך, כתבם על לוח לבך".

הרי ברור שבכתיבה וקשירה של חפץ כתכשיט על האצבעות, ועל לוח ממש מדובר. אכן בהוראה זו משמשים פעלים אלה בתורה: "וקשרתם לאות על ירך, והיו לטטפת בין עיניך, וכתבתם על מזוזות ביתך ובשעריך" (דב' ו', ח—ט) ונשנו בלשון רבים, שם, י"א, י"ח, כ; מדובר כאן במעשה ממש שמטרתו היא: "והיה לך לאות על ירך ולזכרון בין עיניך" (שמ' י"ג, ט) ונתפרש ע"י חז"ל כמצוות תפילין ומזוזה.

בשני הפסוקים תרגמו השבעים "על לוח לבך" — ἐπὶ τὸ πλάτος τῆς καρδίας (= על שטח לבך)⁹, ובבולגטה תורגם: in tabulis cordis tui (= על לוחות לבך); נראה שתרגום זה משקף מנהג הרומאים לרשום על לוחיות שועות דברים לזכרון; עכ"פ פירשו כאן כתיבה על לוח ממש ולא בהוראה מושאלת. ויילדהביר בפירושו למשלי אף סבור שיש כאן רמז לתפילין¹⁰.

בפירושים החדשים לירמיה נתקבל הביטוי "לוח לב" כמיטפורה, אעפ"י שאת הסיפה "לקרנות מזבחותיכם" הם מפרשים כתיאור ריאלי, על סימני הזאת דם הקרבנות עליהן. תפיסה זו גרמה להם מבוכה בפירוש המשך הכתוב "כזכר וגו'". היחיד שחרג ממסגרתם הוא ארליך¹¹, הכותב: "ולא נאמר לוח לבם על צד ההשאלה, כי על צד ההשאלה נאמר בספר הזה 'ועל לבם אכתבנה' (ל"א, לב) — ולא 'על לוח לבם'; ובמקום אחר נאמר: 'קשרם על גרגרותיך, כתבם על לוח לבך' (מש' ג', ג) — הרי שיש ללב אדם לוח ממש, כמו שיש לאדם גרגרת ממש; ולמדנו מן הכתוב שבמשלי, שהראשונים היו נושאים לוח על לבם, ועל לוח לבם כתוב הדבר היקר מאד בעיני בעליו, למען יראהו תמיד ויזכרהו — ואף כאן; הטאת יהודה, שהיא עבודת אלילים, והיא חביבה עליהם מאד, כתוב זכרון לה על לוח לבם".

חשו הפרשני החריף הנחה אמנם את ארליך בדרך הפשט, אלא שלא ביסס אותו כל צרכו, ומלבד זה לא הועיל לו להסביר את המשך הכתוב "כזכר וגו'", ואגב חריפתא — שבשתא; הסתבך בפירוש סכטולוגי שנתן לו, הרחוק מן הפשט כרחוק זכרון מזיכרות.

עתה נתבונן קצת בפרשנות לפסוק ב: "כזכר בניהם — מזבחותם ואשריהם". בסנהדרין ס"ג, ע"ב, מפרשו ר' אלעזר: כאדם שיש לו געגועים על בנו בתר דאביקו (נתקשרו) בה¹². לפיו מפרש כאן רש"י: כזכירת בניהם — כן היתה להם זכירת מזבחותם; ודומה לזה ברד"ק: "אמר זכירת מזבחותם והסיפור עליהם — הוא ערב עליהם כזכירת בניהם וכו'".

מבחינה תחבירית מתפרש כך הכתוב יפה, לפי העקרון של דרך קצרה, ובמליצה

9 אבל אין זה מן הנמנע שהוראת πλάτος כאן היא כמו πλάτη = לוח.

10 Wildeboer, D. G. Die Sprueche, (H. K. Marti 1897)

11 מקרא כפשוטו, חלק ג', ברלין תרס"א.

12 כגורסת רש"י: בה, ע"ש.

[4]

מרדכי זר-כבוד

המקראית יש הרבה דוגמאות של חסר במקום הכפלה¹³; הקושי הוא מצד העניק גופו: האם מתרעם ירמיה רק על הזכירה שבלב, ובגללה הוא מאיים בחורבן וגלות? חז"ל שהחמירו באבק עבודה זרה, פירשו את הפסוק "ושם אלהים אחרים לא תזכירו, לא יישמע על פיד" (שמ' כ"ג, יג) לעניין הנשבע בשם אלילים¹⁴, ואפילו לדעת ר' עקיבא אינו מתחייב בהרהור הלב בלבד. לכן מסתבר שהנביא מדבר כאן בזכירה שיש עמה מעשה, סוג של עבודה זרה שהתפשט בעם, ועליה מתריע ירמיה.

המפרשים החדשים התלבטו גם בפירוש הפסוק, וביותר — במבנהו התחבירי, ויחסו את הקשיים לא לקצר המשיג אלא לשיבוש הנוסח, כדרכם. כן דרייזור¹⁵ בפירושו על ירמיה, אחרי שהביא את פירושו של רש"י בשמו של קייל (Keil) הקיפו בחבילה של קושיות ופרכות ומסיים במסקנה: there must be some error in the text, ואחריו עונה רוטשטיין בפירושו¹⁶: aber der text ist verdorben. אכן, כל הקשיים האלה יתישבו אם נקבל את הסברה שכאן מדובר בלוחית ממש שהיו עובדי אלילים עונדים אותה כנגד הלב ובעצם ענידתה היה משום עבודה זרה. לוח הלב היה אחד מסוגי החותמות שהיו מצויים בימי קדם במזרח הקרוב, כדברי הירודוט על הבבלים: לכל אחד יש חותם ומטה עשוי מעשה אומן¹⁷. החותם היה עשוי אבן יקרה, תרותה בעט ברזל או בצפורן שמיר (דיאמנט) ושובץ בזהב. בעליו נשא אותו כתליון הקשור בשרשרת בצוואר, מסוג "החותמת והפתילים"¹⁸, כצמיד על הזרוע או כטבעת על האצבע. בגלל צמידות החותם לבעליו הפך למשל: "שימיני כחותם על לבך, כחותם על זרועך" (שה"ש ח', י); "כחותם על יד ימיני" (ירמ' כ"ב, כד); "ושמתיך כחותם" (חגי ב', כג); "קשרם על אצבעותיך" (משלי ג', ז)¹⁹.

התחריט שעל החותם הכיל סצינות פולחניות וגם שמות הבעלים ולפעמים תפלות ולחשים²⁰. קונטינו מוסיף: "סימן היכר הלקוח מתוך המיתולוגיה האלילית, או איזה אביזר — הם סמלים המזכירים את הדמות של האליל גם כשהיא עצמה אינה מתוארת"²¹.

לחותמות אלה היו כמה תפקידים: כעדי לגוי; כחפץ שימושי — לאשר בו מסמכים; כקמיע לשמירה מפני מזיקים, מחלות ורוחות רעות; לשימוש פולחני ולזכרון. בנוגע לחשיבות החותמות בחברה הקדומה אומר ש. פיקאר²²: "בדמויות החרוזות על גביהן לא בחרו אך ורק בשל ערכן הדיקוראטיבי, אלא גם בשל

13 ר' ד' ילין, כתבים ובחרים, ח"ב, עמ' 76—77 (ירושלים, תרצ"ט).

14 עיי' תורה שלמה, שמ' כ"ג, סימן קפ"ב.

15 Driver, The book of the Prophet of Jer. 1906

16 Rothstein J. W. (HKAT Kautzsch 1922)

17 כתבי הורודוטוס ספר א' סימן 195 (תרגום א. שור, ירושלים תרצ"ה). הש' בראשית ל"ח, יח.

18 שם, שם, כה.

19 הטבעת היתה כמין ספירלה הניתנת לתואמה לפי הצורך והיא נכרכה על האצבע, לכן

תורגם בשבעים: קשרים: περσίου = סובב.

20 ר' Meissner, B. Babyl. u. Assy. I, 262—4, Heidelberg 1920

21 ז' קונטינו, חיי יום ביום באשור ובבבל, עמ' 130 (תרגום ש. גילאי, ת"א 1969).

22 ר' ש. פיקאר, חיי יום ביום בקרת — חדשת, עמ' 99 (תרגום מ. אלטבאואר, ת"א, 1964).

פעולתן הדתית... מי שהפר התחיבויות התחומות בחותם האלים המגינים עליו (על בעל החותם) — כמוהו כמחלל את הקודש המסתכן בנקמת האלים.

פיקאר מזכיר גם קמיעות כתובות על עור שהיו נתונות בקופסאות מתכת ששימשו כתליון, ונ"ל שקרוב הדבר שהכסמות והמספחות הנזכרות ביחז' י"ג, יח, שייכות לאותו סוג של קמיעות שהכילו לחשים והשבעות לנפשות.

גם כתשמיש פולחני שימשו צורות מיטלטלות אלה, כמו שפירש ר' יצחק — כנראה מתוך הסתכלות במנהגי עובדי אלילים בימיו — את דברי הושע י"ג, ב: ויעשו להם מסכה וג', מלמד שכל אחד ואחד עשה דמות יראתו ומניחה בכיסו; בשעה שזוכרה — מוציאה מתוך חיקו ומחבקה ומנשקה (סנהד' ס"ג, ע"ב).

דוגמא של לוח לב לזכרון ידועה לנו מן התורה, והוא החושן שנשא הכהן הגדול על לבו; לוח זהב בגודל של זרת מרובע (בערך עשרים ס"מ) בו שובצו שתים עשרה אבנים יקרות ועליהן חרותים שמות בני ישראל "לזכרון לפני ה' תמיד" (שם' כ"ח, כט).

לוח לב מעין זה נראה שהיה עדי "העדות" אשר ניתן למלך בטכס המלכתו.²³ על צווארו של מלך מצרים היה תלוי חושן שצורתו כחזית מקדש.²⁴ לוחות לב שונים עם דמויות אליליות וסמליהן נמצאים כיום באוספים ארכי-אולוגים שונים ומובאים בספרות המקצועית. אזכיר כמה דוגמאות:

1. קמיע מצרי מאבן (11×19.4), האליל חור דורך על תנינים עם כתובת של לחש (גרסמן² AOTB, מס' 569)²⁵.
2. חותמת ועליה חקוק האליל מרדוך דורך על במתי ים ולידו רובצת מפלצת (תיאמת (?) מייסנר²⁶, כרך ב' ציור 5).
3. חותמת עם תיאור הבאת הקרבן לפני פסל ומזבח, שם, ציור 18.
4. חותמת עם האליל אשור (?) הנלחם במפלצת (מייסנר כ"א, ציור 75)²⁰.
5. חותמת עם פסל וסמלים בצירוף תפילה בבלית, שם, צילום 134.
6. חותמת מן התקופה הכשדית, כוהן מתפלל לפני מזבח ואריאל (?) (שם, צילום 136).
7. לוח לב, קמיע עם שתי מפלצות ולחש בכתב דעץ (פריטשרד²⁷ צילום 662).

בשים לב למשמעות הדתית של לוחות לב אלה, מבהינה פולחנית ומאגית — נבין עתה את התנגדותו החריפה של ירמיה לעדי זה שנתפשט ברבים; שכן ערכו העיקרי לא היה הדיקורטיבי אלא להזכיר לנושאו אוביקט מקודש לעבודה זרה, ויש שהוא גופו שימש לעבודה זרה, כדעת ר' יצחק הנ"ל. על פי זה יתבאר הכתובים יפה:

חטאת יהודה — עבודת אלילים, כתובה בעט וג' — חרושה (חרותה) על לוח לבם — זה התליון הקשור בצוואר ויורד כנגד הלב. ולקרנות

23 הש' מל"ב י"א, יב; דה"ב כ"ג, יא. עי' שם ברד"ק, אברבנאל: דברים יפים מאבנים טובות.

24 ר' פ. מונטה, חיי יום יום במצרים, עמ' 54 (תרגום ד. ססלר, ת"א 1963).

25 Gressmann, H. Altoriental. Bilder z.AT, Berlin 1927

26 Meissner, B. Babyl. u. Assyr. II, Heidelberg 1925

27 Pritchard, J. B. Anc. Near East in Pictures, Princeton 1954

[6] מהדכי זר-כבוד

מזבחותיכם — גם על קרנות המזבחות כתובה חטאה זאת בדם הקרבנות שהיו עליהן. כזכר בניהם — כשם שיש חורתיים שמות בניהם לזכרון על לוח הלב — כן הם חורתיים על הלוח את מזבחותם ואשריהם, למען יזכרום תמיד, להישבע בהם או להתפלל אליהם; אותם המזבחות הנמצאים על יד עץ רענן ועל גבעות גבוהות; כמנהגי הכנענים שהתורה הזהירה מפניהם (דב' י"ב, ב). הערכת התליונים כתשמיש עבודה זרה גם תבהיר לנו פרשה סתומה בדברי יחזקאל, נביא הגולה אשר בבבל.

בס' יחזקאל פרק י"ד מסופר שאנשים מוקני ישראל באו אל הנביא לדרוש את ה' לכאורה נהגו כהוגן, אולם במקום להיענות להם הוא שופך עליהם את זעמו ודוחה אותם מתוך הנימוק: "האנשים האלה העלו את גילוליהם על לבם, ומכשול עונם נתנו נכח פניהם". משפט זה חוזר שלש פעמים, בפסוקים ב, ד, ז. הנביא גם מאיים עליהם בעונש כרת (ח). הפירוש המקובל על "העלו גילוליהם על לבם": העלו במחשבתם, הרהרו בעבודה זרה — הוא מתמיה: הייתכן שבגלל הרהורים שבלב יתחייב אדם עונש כרת? הראשונים כבר נדחקו בפירוש העניין: בספרי סוף פ' שלח מיוחס לזקנים ויכוח עם יחזקאל על קיום תוקף הברית בין ישראל למקום בגלות, ופסוקנו מזוהה עם "העולה על רוחכם" (יחז' כ', לב), היינו: שרצו להיות ככל הגויים. מעניין שתפיסה דומה נמצאת בפירושו של פהרר²⁸, המסביר, שבאו לבקש רשות מיחזקאל לשתף עבודת אלילים עם עבודת ה'. אבל לפשוטו של מקרא אין ביחזקאל י"ד אחיזה לתפיסה זאת, אלא משמע שהם באו לנביא שידרוש בעדם לה', ופרשתנו דומה יותר למסופר בירמיה פרק מ"ב מאשר לפרק כ' הבעייתי מאד²⁹. לעצם הדרשה בספרי — נ"ל שהשתמשו ביחזקאל כאסמכתא כנגד המינים מסוגו של פאולוס שהטיפו לביטול המצוות, זה מתאים להקשר העניין בפרשת ציצית, ע"ש. גם במסכת קידושין (ל"ט, ע"ב) רצו להסיק מכאן שהרהור עבודה זרה נחשב כמעשה — וקשה, שהלאו של "פן יפתה לבבכם" וגו' (דב' י"א, טז), וכן "אל תפנו אל האלילים" (ויק' י"ט, ד) הוא לאו שאין בו מעשה ואין לוקין עליו. משום כך ניסח הרמב"ם את ההלכה: "שלא תטעו בהרהור הלב לעבוד" (הלכות עכו"ם, פ"ב א—ב ע"ש) ואחריו הלך אברבנאל בפירושו לפסוקנו, ע"ש. המלבי"ם נדחק לפרש כאן "שבזקנים האלה היו בעצמם נביאי שקר" — בסיכום: דוחקא בתר דחוקא. נ"ל שמקור הקשיים בהבנת דברי יחזקאל בפרק י"ד הוא זה, שזיהו את המליצה: "העלה על לבו", בבנין הפעיל, עם "עלה על לבו" בבנין קל שמובנה: חשב באופן ספונטני, נצנוץ של הרהור הבא פתאום. שמונה פעמים במקרא באה מליצה זו בבנין הקל כהוראה זו (לב = רוח); חמש פעמים הנושא מפורש ושלוש פעמים (בירמיה) הוא נעלם ונלמד מהקשרו: מפורש: במ"ב י"ב, ה — כסף; בישע' ס"ה, יז — הראשונות; בירמיה ג', טז — ארון הברית; בירמיה ל"ב, לה — תועבה; ביחז' ל"ח, י — דברים. נעלם: בירמיה ז', לא — (תועבה); שם י"ט, ה — (תועבה); שם מ"ד, כא — (תועבה).

²⁸ Fohrer, G. (HAT), Tuebingen 1935

²⁹ ר"י קויפמן, תוי"א כ"ג, עמ' 512.

רק כאן, ביחזקאל י"ד, נמצא השימוש בבניין הפעיל. אילו רצה יחזקאל לומר שהם חושבים על האלילים, היה מנסח את המשפט: עלו גילוליהם על לבם — הרי הוא משתמש במליצה זו להלן ל"ח, י: "יעלו דברים על לבבך וחשבת"; או היה אומר "אחר גילוליהם לבם הולך", כמו להלן כ', טז. אולם שונה הוראת המליצה בבניין הפעיל ויש לה משמעות מוחשית, בדומה לנו שבדברי דויד: "המעלה עדי זהב על לבושכן" (ש"ב א', כד). גם כאן כוונתנו להעלות עדי הקשור בצוואר ותלוי כנגד הלב.

ועוד, המקבילה "ומכשול עווננו ישים נוכח פניו", המשלימה תמיד את המליצה ההיא — גם היא מוכיחה שמדובר פה על חפץ ממש, המכשיל את נושאו נגד פניו. אין זה איפוא אלא תליון — חותם עם דמויות וסמלי אלילות שכל בעל בעמיו בבבל התקשט בו, אבל יחזקאל ראה בזה עבודה זרה ממש, כמו ירמיה בן דורו ביהודה.